

SEITSE TÄHELEPANEKUT LÕUNAEESTI KIRJANDUSE KAHEKÜMNEST AASTAST

Mart Velsker

Juttu tuleb sellest, mis on juhtunud lõunaeesti kirjanduses ajal, mil on tegutsenud Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus. Selguse mõttes olgu aeg piiritletud siiski täisaastates. Keskuse pidulik avaõhtu toimus 2000. aasta detsembris, seega võiks valida ajavahemiku 2001–2020. Kas need aastaarvud haakuvad ka kirjandusprotsessi seesmise loogikaga, on iseküsimus. Tundub, et sisulise tähendusega perioodipiiri võiks otsida 1990. aastate lõpust, kuid ka 2001. aasta on mõeldav poolituskoht, eriti kui silmas pidada kirjandust mõjutavaid väliseid tegureid. 1999. aastal tähistati võru kirjanduse aastat ja loodi esimene versioon „Võro kiränduse kodolehest“, mida hiljem on täiendatud (vt Võro kirändüs). 2000. aastal käivitati riiklik programm „Lõunaeesti keel ja kultuur“, mis sai esimeseks seesuguseks Lõuna-Eesti kultuuri toetavate programmide reas. Aastal 2001 otsustas keskuse nõukogu moodustada valikainete mooduli „Lõuna-Eesti keel ja kultuur“. Sellesse moodulisse kuuluvat ainet „Sissejuhatus lõunaeesti kirjandusse“ õpetas Tartu Ülikoolis sama aasta sügisel Ülo Tonts (Kroonika 2002: 111–112). Kõik need sündmused on mõjutanud ka kirjanduse käekäiku.

Keskendun peamiselt ilukirjandusele. Tekste ilmus ootuspäraselt perioodikas, internetis ja helikandjatel, eriti aga raamatutes. Nende ilukirjanduslike või ilukirjandusliku kallakuga raamatute kohta, mis sisaldavad rohkemal või vähemal määral lõunaeesti keelt, olen teinud enda tarbeks esialgse bibliograafia. Mõnikord on põhjust lõunaeesti kirjandusena vaadelda ka läbinisti põhjaeestikeelseid tekste, kuid kõige tuumsemaid teoseid leiab enamasti siiski lõunaeestikeelsest kirjandusest. Mulle on ülevaate saamisel olnud suureks abiks Kaja Tulluse koostatud võru- ja setokeelsete trükiste bibliograafia (Tullus 2018), mida täiendasin (eriti mulgi ja tartu kirjanduse osas) oma teadmiste, raamatukogude kataloogide ja mõnede kirjandusülevaadete abil. Ülevaadetest on eriti väärtuslikud Tiia Allase kaks tööd (Allas 2011 ja 2019), mis peaaegu katavadki selle aja-järgu, mida ka ise olen asunud vaatlema. Minu valikust jäid välja näiteks perioodilised väljaanded, koolialmanahhid, õpilaste omaloomingu

kogumikud ja suured eesti kirjanduse antoloogiad, kus ilmus mõni üksik lõunaestikeelne tekst. Samas läksid arvesse tõlked ja vanemate tekstide taastrükid.

Bibliograafia valikuprintsiibid ja konkreetset andmed vajavad jätkuvat kontrollimist, konkreetset arvud võivad muutuda, kuid suurusjärgud on paigas. Praegu näitab loend, et aastatel 2001–2020 ilmus lõunaestise kirjandust 229 raamatut, seega on igal aastal ilmunud keskmiselt 11–12 köidet. Neid väljaandeid, aga ka muid tekste lähemalt vaadeldes tekkis mul seitse tähelepanekut, mida teistest olulisemaks pean, kuid väiksemaid tähelepanekuid seitsme olulisemaga seoses on mõistagi rohkem.

1

On olnud suhtelise paljususe aeg. Selle esimeseks tagatiseks võib pidada kvantitatiivset kasvu. 1990. aastatel hakkas kasvama lõunaestikeelsete trükiste avaldamise sagedus, see tõus saavutas võrreldes varasemaga uue taseme 21. sajandi alguseks ning jäi siis püsima – seda võib järeldada ka Tulluse andmetest võru- ja setokeelsete trükiste kohta (Tullus 2018: 19). Uue aastatuhande nullindatel ja kümnendatel aastatel ilmunud väljaannete hulk on enam-vähem sama, kuigi sõltuvalt aastast on siin olnud kõikumisi. Veidi üle kümne ilukirjandusliku raamatu aastas pole kes teab mis suur hulk, kuid ometi on tegemist sellise tekstivooga, mida varasem lõunaestise kirjanduslugu ei mäleta.

Suhteline paljusus tähendab ka kirjanikkonna suurenemist ja žanrulist mitmekesisustumist. 1990. aastatel valitsesid lõunaestilist kirjanduspilti Madis Kõivu, Kauksi Ülle ja Mats Traadi tekstid. Mõned autorid olid veel, kuid kolm keskset ning neist lähtuvad jõujooned olid selgelt paigas. Kõik nimetatud on mõistagi olulised olnud ka edaspidi. Kõivu viimaseks näidendiks, kus ta kasutas lõunaestise keelt, jäi „Las olla pääle“ (teaterversioonis „Ennola“). Tekst sai esialgse kuju 2002. aastal ning Taago Tubin lavastas selle aasta hiljem Võru Teatriateljees. Traadil valmis pikaajalise töö tulemusena 2010. aastaks suur romaanisari „Minge üles mägedele“, kus ta kasutab otseses kõnes kohalikku keelepruuki. Sel viisil sai Traadi sari kirjandusteoseks, milles leidub tartu keelt rohkem kui üheski teises. Kauksi Ülle näidendid ja luule on olnud lõunaestise kirjanduse tähtsamate teoste hulgas ka uuel sajandil. See kõik on tõsi, aga nende näidetega

piirdumine oleks ühekülgne. Jaan Kaplinski kehastumine võru kirjanikuks, Merca kehastumine seto kirjanikuks, Lauri Sommeri mitme teose põnev žanriline ja keeleline piiripealsus, Hänniläse olulisus luuletajana, Triinu Laane olulisus lastekirjanikuna, Olavi Ruitlase Võru-ainelise romaani „Vee peal“ (2015) populaarsus kogu Eestis, Contra menu mitmes keeles kirjutatud värssidega – kõik need näited (ja mitte ainult need) on lisanud uusi jooni lõunaeesti kirjandusse. Lisaks algupärasele loomingule võib märgata tõlkimistöe aktiveerumist viimasel kümnendil, eriti monumentaalsena mõjub Andrus Kivirähki setokeelne „Miis, kiä’ tiidse hussisõnnu“ (2018), mille tõlkis Vello Jüriöö.

2

Lõunaeesti kirjanduses on olnud stabiliseerumise periood. Seda tähelepanekut toetavad ka juba seni välja toodud tõsiasjad, eriti andmed raamatute ilmumissageduse kohta. Eespool oli juttu, et uue sajandi algupoolel senine intensiivne kasv lõppes, kuid ei järgnenud mitte langus, vaid peatumine saavutatud tasemel. Ka kultuuriline ümbrus on toetanud mitmel moel stabiilset püsimist ja mitte ainult riiklike programmide ning Tartu Ülikooli juures toimiva keskuse näol. 21. sajandi alul sai õige hoo ja rütmi sisse Võru Instituudi laiahaardeline tegevus, sisuga täitis Mulgi Kultuuri Instituudi töö ning 2010. aastal asutati Seto Instituut, mille tegevus hakkas õige varsti pärast seda vilja kandma. Juba varem ilmuma hakanud Võro Seltsi „Võro-seto tähtsaamat“ on jätkanud järjekindlalt tänaseni. 2000. aastal alustas võrukeelne Uma Leht ning 2008. aastal mulgikeelne Üitsainus Mulgimaa. Kõik need väljaanded pööravad tähelepanu ka kirjandusele ning loovad kirjandusele püsimist toetava fooni.

Arusaadav, et stabiliseerumine ei tähenda seda, et kõik jääb samaks. Midagi säilib ja midagi muutub ning kui ka *status quo*’d säilitavad tendentsid on tugevamad, siis on tegelikult neilgi kahetine iseloom. Ühelt poolt on lõunaeesti kirjandus võinud kogeda märkimisväärset kindlustunnet ning on vähenenud ka lausmõistmatus regionaalse kultuuri suhtes. Teisest küljest näeme seda, kuidas põhiautorite ring kinnistub ning hakkab süvenema noorte kirjanike põud. Ka Allas on sellele probleemile tähelepanu pööranud ning oma viimase ülevaate ühe alajaotuse pealkirjas selle selgelt ka sõnastanud: „Peris nuuri luujit olõ-õi“ (Allas 2019: 56). Jutt käib

raamatute autoritest – tõeliselt noori lõunaeesti keeles kirjutajaid võib küll aeg-ajalt kohata perioodikas ja internetis, kuid raamatudebüütideni pole nad viimasel ajal jõudnud. Asi pole mitte selles, nagu kunstiväärtuslikke uustulnukaid viimasel kümnendil polekski. Häniläse, Evar Saare ja Ott Kiluski looming esindab kindlasti lõunaeesti kirjanduse kõrgtaset, kuid nad kõik on juba tegelikult kogemustega kirjutajad. Noorte kirjanike juurdevool peatus sajandi esimese kümnendi keskpaigas, Leila Holtsi (s. 1981) esimene luuleraamat „Põimaja kuu all“ ilmus 2005. aastal, pärast seda on minu andmetel teinud raamatudebüüdi ainult üks temast noorem autor – nimelt Maali Kahusk, kes koos oma ema Kauksi Üllega avaldas luulekogu „Paralleeluniversum“ (2019), Maali Kahuskil on seal tekste kahes keeles.

3

Seto kirjanduses on toimunud märgatav tõus. Seto kirjanduse kehtestumisest rääkis Kauksi Ülle juba seoses 2004. aastaga (Kauksi Ülle 2005) ning tõepoolest võib umbes sellest ajast alates elavnemist näha, kuid esialgu oli selle kõige selgemaks tõendiks Kauksi Ülle enda näidend „Taarka“ (2004) ning kasvav huvi selle teksti ja lavastuste vastu. Seto kirjanduse väljaandmisel tuli üldisem tõus ikkagi pärast Seto Instituudi tööle hakkamist. Sajandi teisel kümnendil ilmus seto kirjandust tunduvalt rohkem kui esimesel – see on ka tõsiasi, mida mu esialgne bibliograafia selgelt kinnitab, selle järgi ilmus aastatel 2001–2010 vähemalt 16 raamatut, mida võiks pidada seto (ilu)kirjanduseks, aastatel 2011–2020 aga vähemalt 30. Muutusele aitas kaasa raamatusari Seto kirävara (2013–2017), kuid arve kõrvutades on selge, et aktiivsust jätkus ka sarjast väljapoole. Seto kirävara pakkus nii uuemat kirjandust (näiteks Merca „Pühä päiv“ (2013)), vanemaid tekste (näiteks Hermann Julius Schmalzi (2013) ja Feodor Vanahundi (2015) proosaraamatud) kui ka leelokultuuri lõimimist kirjandusega (näiteks „20 aastaka Seto kuningriike sõnolisi laulu“ (2015)). Ühtse sarja abil kujundati ettekujutust seto kirjanduse paremast osast ning anti välja ka tekstivalikuid, mis mängisid klassika kinnistamisel erilist rolli – pean siin silmas Kauksi Ülle koostatud „Seto luulõ antoloogiat“ (2014) ja Silvi Palmi koostatud lugemikku „Kodotulli valgusõh“ (2017). Ka draamakirjandus on näidanud jätkuvat elujõudu, mis on avaldunud uute tekstide ja lavastuste näol eriti Kauksi Ülle ja Ott Kiluski setoainelistes töödes.

Kui lõunaeesti kirjanduse ilmutumissagedus jääb samaks ning seto kirjanduses toimub kasv, siis kuskil peab olema kahanemine. Nii ongi, viimasel aastakümnel on kahanemist näha olnud võru ja tartu (aga siiski mitte mulgi) kirjanduses, kuid statistilist tähenduslikkust on neis muutustes raskem kinni püüda. Võru kirjandus on 20 aasta jooksul olnud tegelikult suurem kui seto, mulgi ja tartu kirjandus ühtekokku, seega võib arvulistes võngetes olla siin juhuslikkust, mis pikemas perspektiivis erilist tähtsust ei oma. Tartu kirjandus on kõige väiksem ning kui siin toimuvadki hüppelised mahumuutused, siis võivad nad sõltuda üksiku autori aktiivsusest. Kui tartukeelses kirjanduses poleks Mats Traati, siis polekski tegelikult palju ette näidata. Lisaks Traadi raamatutele kuuluvad siia Urmas Karu luulekogu „Lehekuutuul ja ritsikasirin“ (2007) ja Lehte Hainsalu põgusad põiked tartu keelde. Veel olen arvesse võtnud mõne piiripealse autori (nt Elläi Tuulepäälse, Grix), kelle kuulumine tartukeelsesse kirjandusse sõltub suuresti juba sellest, kui avaralt tõlgendaja seda vaatab. Tõsiasi, et Traadi kirjanikuaktiivsus on kõrges eas vähenenud, on arusaadav, seda imetlusväärsem on aga see, et aktiivsus pole kadunud ja seda on tunnustavalt märganud uuemalgi ajal – nii näiteks sai Traat luulekogu „Taivatäis tsirke“ (2020) eest Gustav Suitsu luuleauhinna.

Võru kirjanduse üheks tuntumaks autoriks sai viimasel kümnendil eesti kirjanduse klassik Jaan Kaplinski, kes paraku lahkus meie hulgast 2021. aasta augustis. Kaplinski luulekogu „Taivahe heidet tsirk“ (2012) sisaldab vanemaid ja uuemaid luuletusi, aga moodustab seejuures silmapaistva terviku. Kogu jätkab üldjoontes sama stiili, mis tuttav autori eesti-keelsest loomingust. Kaplinskil on veel ilmunud eraldi raamatuna pikem esse „Mõtsa ja tagasi“ (2014) ja mälestusteraamat „Latsepõlve suve“ (2019). Kaplinski kõrval on kujunenud teiseks tuntumaks võru kirjanikuks Olavi Ruitlane. Tema romaan „Vee peal“ (2015) on viimaste aastakümnete üks populaarsemaid teoseid, mille kuulumine lõunaeesti kirjandusse on ainstikku ja dialoogide keelt silmas pidades kaheldamatu.

Mulgi kirjandusse jätsid oma viimased jäljed selle sajandi algul Nikolai Baturin, Eha Lättemäe ja Siim Kärner, pärast nende lahkumist pole küll arvulist hõrenemist olnud, kuid sama tuntud kirjanikke, kes aktiivselt ja pidevalt suhestusid oma loomingus mulgi keele ja kultuuriga, siiski praegu pole. Minu teada pole mulgi kirjanduses olnud viimasel ajal ka selliseid raamatudebüüte, mis olukorda põhimõtteliselt muudaksid.

Autorite seas on teistest aktiivsem olnud Vello Jaska, kirjandusliku kaanoni kehtestamisel on tähtsust ka mulgi luule antoloogial „Suud anna mullal ma“ (2012), mille koostas Ülo Alo Võsar.

4

Lõunaeesti näitekirjandus on 21. sajandil kiiresti kosunud ning leidnud hea kontakti publikuga. Professionaalne tase saavutati võrukeelses draamas 20. sajandi lõpukümnendel, peamiseks teenäitajaks oli Madis Kõiv ning näidendite kirjutamisega tegi siis algust ka Kauksi Ülle. Suur kvantitatiivne kasv algas sajandivahetusel ning tõi kaasa ka üldpildi mitmekesisustumise. Aapo Ilvesel valmis aastatel 2002–2004 nn Räpina triloogia, kuhu kuulusid näidendid „Ööpik Võhandu kaldalt“, „Wõõbsu palas!“ ja „Sillapää Ossi kroonika“ – kõik need ka lavastati ja anti välja ka trükis ning neid on võimalik vaadelda kui lõunaeesti draamakirjanduse laine ühte algustähist. Ilves on draamakirjandusega tegelenud hiljemgi, kuigi tema tegevuse raskuskese on olnud pigem muusikas ja värsiloomingus. Näidendeid on kirjutanud ka Voldemar Raidaru, Ants Kõiv, Ilmar Vananurm, Jaak Kõdar, Olavi Ruitlane, Ott Kilusk jt, kõige järjekindlamateks ja silmapaistvamateks draamaautoriteks on kujunenud aga Kauksi Ülle ja Jan Rahman. Eriti menukad on olnud Kauksi Ülle kolm näidendit, mille lavastas Ain Mäeots Vanemuise suveteatris – 2005. aastal jõudis esietenduseni „Taarka“, 2011 „Peko“ (algvariant kirjutatud koos Olavi Ruitlasega) ning 2015 „Obinitsa“, enne neid oli Mäeots Vanemuises lavale toodud ka Kauksi Ülle ja Kivisildniku „Pühaku“ (2001). Rahmani näidenditest on Mäeots lavastanud Hansahoovi teatris näidendid „Sõit“ (2006) ja „Saun“ (2008), aga ka pärast seda on Rahmanil valminud mitmeid draamatekste, samuti on ta võrukeelse teleseriaali „Tagamõtsa“ (2011–2012 ja 2017) stsenaariumi autor.

Näidendite teaterversioonide edukus pole iseenesest kvaliteedi kriteerium, kuid see on antud juhul siiski oluline. Ilma teatripoolse nõudluseta poleks draamakirjanduse laine sellisel kujul vallandunud. Edukus tähendab ka seda, et just teatris on õnnestunud ületada keelebarjääre, mis mõnikord kirjanduse lugejatele on tundunud ületamatud – suvelavastusi on Võrumaal, Setumaal ja Mulgimaal käinud vaatamas ka paljud Põhja-

Eestist pärit inimesed ning küllap just selle kaudu on mõnelgi õnnestunud enda jaoks avastada lõunapoolset kultuuri.

Draamakirjanduse tõus tekitab jälle tuttavat laadi küsimuse: kas see tähendab langust kuskil mujal? Päris nii see siiski pole, sest näidendi- raamatute osakaal pole üldpildis väga suur – paljud draamatekstid tegelikult polegi kaante vahele jõudnud. Žanriliste jõujoonte puhul võib vaid nentida, et luule valitsusaeg, mis kestis läbi 20. sajandi, kestab nii kvantitatiivselt kui ka sisulises mõttes edasi tänaseni. Draamakirjanduse tõus ja ka väike tõus proosakirjanduses on küll luuleloomingu hegemooniat kõigutanud, kuid selle tähtsus on endiselt kaheldamatu. Sai juba rõhutatud Jaan Kaplinski ja Mats Traadi, aga samuti Hänniläse, Evar Saare, Contra ja Merca värsiloomingu tähtsust, rõhutama peab taas kord ka Kauksi Ülle rolli. Nullindatel ja kümnendate aastate alguses tema luuletajaaktiivsus pisut küll kahanes, kuid seda jõulisem on olnud uus kirjutamispuhang, mis avaldub eriti luulekogudes „ObiNizza“ (2017) ja „Imäpuu“ (2018). Viimati nimetatud raamatu nimiluuletus sai Juhan Liivi luuleauhinna – see oli esimene kord aastakümnete pikkuses ajaloos, kui lõunaeestikeelne luuletus selle auhinna pälvis. Märkimisväärseid luulekogusid on avaldanud veel Ilmar Vananurm, Siim Kärner, Jan Rahman, Andreas Kalkun, Aapo Ilves, Leila Holts jt.

Tõusust proosas saab rääkida peamiselt tänu põnevatele otsingutele sajandivahetusel – Kauksi Ülle jutustamisanne tuli siis välja nii lühemas kui ka pikemas proosas, oma panuse andsid Madis Kõiv, Kaido Kama jt. Sellele loomingle, mis siis sündis, pole siiski tulnud piisaval määral omakeelset järke. On muidugi Mats Traadi töömehelik püsivus romaanižanris ning samuti Olavi Ruitlase laiemat tähelepanu äratanud tekstid, kuid lõunaeestikeelset pikka proosat on siiski vähe, rohkem on lühemaid tekste. 2010. aastatel on – mõne erandiga, aga siiski – eelistatud kirjutada sellist proosat, kus jutustajakõnes kasutatakse eesti kirjakeelt ning kohalikku keelt võib esineda dialoogides, nii on teinud ka Traat ja Ruitlane. See on juba vanemas kirjanduseski kasutatud lahendus, üks põhjus selle eelistamiseks on küllap olnud see, et proosaautorid arvestavad lugejaskonna suurusega rohkem kui näiteks luuletajad.

Uus tase on saavutatud lõunaeesti lastekirjanduses. Praegusele lugejale võib küll tunduda, et lastekirjanduse hea tase oli olemas juba varakult – vanemast kirjandusest meenuvad näiteks Gustav Adolph Oldekopi lastemeelsed värsid ning Juhan Jaigi ja Jaan Lattiku jutud. Meenuvad põhjusega, kuid kõik need on autorid, kelle loomingus pole alati selge, kas teksti adressaat peaks olema täiskasvanu, laps või mõlemad korraga. Lõuna-eestikeelne lastekirjandus kui kollektiivne ja programmiselt välja arendatud nähtus tekib hiljem. Lastekirjanduse tõusu avas 2001. aastal Leeni ja Heino Sõrmuse „Kelläga kahr“, järgnesid Jüvä Sullõvi, Jan Rahmani, Milvi Panga, Maie Perve, Jaak Kõdari, Kauksi Ülle jt raamatud, välja on antud lastenäidendite kogumikke ning tõlgitud võru keelde soome lastekirjandust. Kõige olulisem lõunaeesti lastekirjanik Triinu Laan (Triinu Ojar) avaldas oma esimese kakskeelse raamatu „Suur must koer. Suur must pini“ 2007. aastal, see äratas tähelepanu ja tõlgiti ka vene keelde. Tähelepanu on saatnud ka tema järgmisi proosateoseid, Laan on saanud lastekirjanduse auhindu ning tema raamatuid on nomineeritud Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali lastekirjanduse aastapremiale.

Lõunaeesti lastekirjandusel on seega potentsiaali olla nähtav kaugeimalgi kui kohalikul keelealal. Samas on lastekirjandus kõige otsesemalt seotud keeleõpetusega ja eks kirjanduse edasikestmise seisukohalt olegi võtmeküsimus, kas uued põlvkonnad hakkavad oma emakeeles lugema ja kirjutama või mitte. Selleks, et keel kestaks, on tehtud sihipäraseid pingutusi taas eriti viimasel kahel aastakümnel. Lisaks lastele mõeldud ilukirjandusele on välja antud õppekirjandust ning regulaarselt on korraldatud laste võrukeelsete kirjatööde võistlust Mino Võromaa, välja on antud ka võistluse paremaid töid koondavaid kogumikke. Nii lastekirjanduse kui ka keeleõpetuse seisukohalt on tähtsad olnud ajakirja Täheke erinumbrid. 2005. aastal ilmus Täheke esimene võrukeelne number, hiljem on lisandunud ka mulgi- ja setokeelsed numbrid. Kui igal aastal ilmub üks omakeelne Täheke, siis avaldamisruum pole ju väga suur, kuid ikkagi tekib kultuuri kestmiseks vajalik järjepidevus.

Lõunaeesti kirjanduse levimisel on eriti tähtsaks saanud auditiivsed kanalid. Tõsi, need on tähtsad olnud varasemas ajalooski. Kauksi Ülle on rõhutanud juba ammuigi lõunaeesti kirjanduse suulisust-kuuldelisust ja väitnud, et võru kirjanduse käsitlemist ei saagi alustada kirjasõnast (nt Kauksi Ülle 2003: 55). Alguses oli tõesti vaid hääl, kuid hiljemalt 20. sajandil olukord siiski muutus ning kirjakeskne kultuur hakkas keskset rolli mängima nii Lõuna-Eestis kui ka mujal. 21. sajandil on võimalik jälgida suulise kirjanduse uut võidukäiku, kuid nüüd mitte ainult rahvalaulude ja juttude seostumises kirjandusega, kuigi tuleb ette sedagi. Tähtsaks on saanud uued auditiivsed võimalused ning nende kasutamine lõunaeesti kirjanduses on olnud põhimõttelisema tähendusega kui eesti kirjanduses. Nende võimaluste lisandumist on võimalik vaadelda kahes järgus.

Esiteks – 1990. aastate teisel poolel ja 2000. aastate alguses hakati aktiivselt avaldama kirjanduslikke helikandjaid – alguses helikassette, seejärel CDsid. Küsimus oli ühelt poolt tehniliste võimaluste odavneemises, kuid teisalt ka selles, et paljud tekstid olidki mõeldud suuliseks ettekandmiseks või ka laulmiseks. Kassette ja plaate on ilmunud mitmel autoril, eriliselt „heliliseks“ kirjanikuks on saanud aga Pulga Jaan – võru kirjanduse üks olulisemaid autoreid, kellel on ilmunud kassette ja plaate, aga seni veel mitte ühtegi autoriraamatut. Helikandjatel pole küll üksühest seost nullindate alguses alanud näitekirjanduse tõusuga, kuid mõnes mõttes võib siin näha ka ühe üldisema nähtuse kahte haru: kirjandus levib suuliselt ja tihti isegi raamatuformaati vältides.

Teine järk auditiivsete kanalite lisandumises on tulnud koos internetikultuuri kosumisega – tekste on hakatud levitama helifailidena võrgus. Eriti oluline ettevõtmine on Helüaia kodolehekülg (Helüait 2020), mis loodi Triinu Laane eestvõttel 2020. aastal. Helüait koondab võrukeelseid kirjanduslikke ja pärimuslikke tekste, kogu on väga kiiresti kasvanud ning muutunud mitmekülgseks ja samas hõlpsasti kättesaadavaks tekstivaramuks. 2020. aastal alustati varasemate salvestuste digitaliseerimisega, viimasel ajal on sinna lisandunud ka märkimisväärselt uuemat kirjandust nii lastele kui ka täiskasvanutele.

Märkimisväärselt on lisandunud lõunaeeesti kirjanduse käsitlusi, nii kirjanduskriitilisi kui ka teaduslikke tekste. Lõunaeeesti kirjandusest on ühteist kirjutatud ka varem, kvantitatiivne ja kvalitatiivne tõus algab aga sajandivahetusel, mingis mõttes olid sellele sümboolseks alguspunktiks võru kirjanduse aasta (1999) üritused ning nende kokkuvõttena valminud artiklikogumik „Võro kiränduse luumine“ (2000), mille toimetajateks olid Kauksi Ülle ja Nele Reimann. See raamat ilmus Võru Instituudi toimetiste sarjas, mis on pakkunud koos Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamatutega kõige järjekindlamalt analüütilist kõrvalpilku lõunaeeesti kirjandusele.

2011. aastal kirjutas Tiia Allas: „Perämädse kümneaastaga märk omgi peris hulga kiränduskaehtuisi ilmuminõ lõunõeesti kiränduse kotsilõ, autoriis Kauksi Ülle, Krulli Hasso, Valpri Valdo, Velskri Mart, Saarõ Evar, Hennoste Tiit, Mattheusõ Ave, Allasõ Tiia jt.“ (Allas 2011: 77). Seda lauset võiks peaaegu samal kujul korrata kümme aastat hiljem. Sellest võib järeldada, et lõunaeeesti kirjanduse aktiivne tõlgendamine on jätkunud, kuid suuri muutusi kriitikute ja uurijate ringis pole toimunud. Tsiteeritud nimekiri pole õnneks siiski ammendav, lõunaeeesti kirjanduse retseptiooni on oma panuse andnud näiteks veel Arne Merilai, Janika Kronberg, Lauri Sommer, Jan Rahman, Ülle Harju, Kristi Ilves ja Vahur Abrams, ka võiks meeles pidada silmapaistvamaid lõunaeeesti kirjandust käsitletud üliõpilas-tõid, mida on tehtud nii Tartus kui ka Tallinnas – neid on kirjutanud Helena Kesonen, Merlin Mürk, Margit Tintso jt.

Metatekstdid pole küll otsene tunnismärk lõunaeeesti kirjanduse elujõulisusest, kuid kaudne märk siiski. Kui poleks lõunaeeesti kirjandust, poleks ka millestki kirjutada. Või kui asja teisest otsast vaadata, siis mingis mõttes tehakse tõlgenduslikes tekstides valmis ettekujutus lõunaeeesti kirjandusest ning kui see on valmis tehtud, siis sellest möödavaatamine on juba keeruline.

Kokkuvõtteks võibki tõdeda, et lõunaeeesti kirjandusest on saanud paari-kümne aasta jooksul nähtus, millest ei saa mööda vaadata. Ühelt poolt on seda vältimatust tekitanud metatekstdid ning neis levivad ettekujutused, kuid veel olulisem on ikkagi kirjandus ise, mis on saavutanud võrreldes

möödunud sajandiga uued mõtted ning rikkaliku sisu. Kui tuleviku-perspektiive saadavadki mõned muremõtted (mis siis ikkagi juhtub pärast senist stabiilsusperioodi?), siis võimalikke stsenaariume on sellegipoolest mitu. Seda, et teoks saaks positiivse iseloomuga stsenaarium, on võimalik osaliselt suunata. Kirjandus ise ei pea selleks positiivse sisuga olema, kuid kui me optimistlikku tulevikulootust kirjanduses kohtame, siis võime ju sellestki tuge saada. Näiteks Kauksi Ülle luuletuse „Imäpuu“ lõpuridadest, kus pealkirjas esitatud kujund seob kokku konkreetse puu, inimese ja miks mitte ka loodussõbraliku inimkultuuri: „murõh sekä mu talvõund, / a viil olõ-i tulnu mu tund. // Küll keväjä heränes kõik, / ku tsibihärbläne hõik“ (Kauksi Ülle 2018: 53).

Kirjandus

- Allas, Tiia 2011: Reisikiräst poeesiani sÿgävämbän mõttõn: lõunõeesti kirändüs 2000–2010. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat IX–X. 2009–2010*. Toim. Triin Iva, Sulev Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 74–90.
- Allas, Tiia 2019: Lõunõeesti kirändüse inneolõmada kirivüsest ja – häädümishädäst ni -ohost. – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XVII–XVIII. Lõuna-Eesti sõnas ja pildis*. Toim. Eva Saar, Karl Pajusalu, Mart Velsker. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 49–61.
- Helüait 2020: <https://helüait.ee/> (19.04.2021)
- Kauksi Ülle 2003: Tardo liina ikuluust Räpina räpi ja Urvastõ ülemlauluni – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat II. 2002*. Toim. Mariko Faster. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 55–62.
- Kauksi Ülle 2005: Seto kirändüse kehtestümine 2004. – *Vikerkaar* 7–8, 168–171.
- Kauksi Ülle 2018: Imäpuu – *Imäpuu. Inämbüs luulõtuisi aastast 2018*. Toim. Silvi Palm. Mustvalge 14. Pärnu: Jumalikud Ilmutused, 52–53.
- Kroonika 2002: Kroonika – *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat I. 2000–2001*. Toim. Triin Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 110–115.
- Tullus, Kaja 2018: *Võro- ja setokeelsed trükised 1987–2017: bibliograafia. Lõputõõ*. Tartu: Tartu Ülikool. https://dSPACE.ut.ee/bitstream/handle/10062/59818/tullus_kaja_l6putoo_2018.pdf?sequence=1&isAllowed=y (19.04.2021)
- Võro kirändüs = Võro kirändüse kodoleht. <https://wi.ee/voro/> (19.04.2021)

Mark Velsker: Seven observations about twenty years of South Estonian literature

The article gives an overview of the destiny of South Estonian literature in 2001–2020 focusing on works of fiction where the South Estonian languages is used. On average about 11–12 such books have appeared per year; no big changes have occurred in the printing volume during the 20 years. The article offers seven central observations about the twenty-year period: 1) It has been a time of relative abundance as it is not possible to find such a rich South Estonian literary picture from earlier history; 2) It has been a time of stabilisation in South Estonian literature, which has had both positive and negative sides. One of the noticeable negative sides, which has become more evident since 2000, is the publication of books by a limited circle of authors and the shortage of young authors; 3) There has been a noticeable increase in Seto literature, but a small decline in the Võru and Tartu literature. 4) South Estonian drama literature has quickly prospered in the 21st century and has had a good reception among audiences. Of particular importance has been the role of Kauksi Ülle and Jan Rahman as drama writers. Poetry still constitutes the majority of literary output but the predominance of poetic writing as opposed to drama and prose is no longer as obvious as before. 5) A new standard has been reached in the South Estonian children literature, a prominent example here being the output of Triinu Laan; 6) Auditive channels have become particularly important in the spread of South Estonian literature. In addition to the traditional link between poetry and song the publishing of CDs and the internet resource of Võru literature *Helüait* (helüait.ee) have been of importance; 7) Worth mentioning is the addition of treatments of South Estonian literature in the form of both literary critical and scientific texts. The state of literature itself is obviously more significant, but the way literature is being analysed and which ideas about literature spread in the metatexts are also of importance.

Mart Velsker: Säidse tähelepanõkit lõunõeesti kirjändüse katõstkümnest aastagast

Kirotus and ülekaehusõ lõunõeesti kirjändüse saatusõst aastil 2001–2020. Põhilidsõlt kias ilokirändüsraamatit, kon om pruugit lõunõeesti kiilt. Sääntsit raamatit om ilmunuq keskmädselt 11–12 köüdet aastaga pääle, suuri muutuisi olõ-õi 20 aastaga seen trükümahun olnuq. Artiklin pakutas vällä säidse päämäst tähelepanõkit, minka ommaq köüdedüq ülejäänüq tunnusjoonõq: 1) Om olnuq küländ rikas aig. Innembädsest aoluust nii rikast lõunõeestilist kirjänduspilti olõki-i löüdäq; 2) Lõunõeesti kirjändüsen om olnuq kimmämbäs muutumisõ aig. Kimmüsel om olnuq nii hüvvi ku halvo külgi – halvost paistus silmä kirotajidõ tsõõri kinnistümine ni nuuri autoridõ veitüs, miä om süvenüq nullindidõ aastidõ lõpust pääle; 3) Seto kirjändüsen om olnuq selge nõsõminõ. Samal aol om olnuq väiku sadaminõ võro ja tarto kirjändüsen. 4) Lõunõeesti näütekirjandüs om 21. aastagasaal kibõhöhe kosunuq ni löüdnüq hää kontakti kaejidõga, esiqeräle tähtsäq draamakiräniguq ommaq taal aol olnuq Kauksi Ülle ja Jan Rahman. Luulõt om iks viil kõgõ inämb, a värsiloomingu ülekaal olõ-õi draama ja proosa taustal inämb nii kõva ku inne. 5) Vahtsõnõ tasõq om kätte saad lõunõeesti latsikirändüsen. Esiqeräle jääs tan silmä Triinu Laanõ looming; 6) Lõunõeesti kirjändüse levimise man ommaq väega tähtsäs saanuq kullõmiskanaliq. Lisas traditsioonilidsõlõ luulõ ja laulu köüdüssele om olnuq tähtsä helütsõõrõ välläandminõ ni võro kirjändüse kullõmisraamatidõ kogo Helüait; 7) On mano tulnuq mitmit lõunõeesti kirjändüse käsitlüisi, nii kirjanduskriitiliidsi ku ka tiidüsliidsi tekste. Tähtsämb om muidoki kirjändüse hindä käekäük, a umajagu tähtsä om siski tuu kah, kuis kirjändüst lahatas ni mäantseq ettekujotusõq kirjändüse kotsilõ metateksten levineseq.